

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת כי תשא, תשע"ו
מספר 1159

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

טָרָם קְרָאוּךְ עֲנִיָּהִם/יּוֹדְעִים לְעֵתוֹר וּלְרִצּוֹת אִפְרַיִם חֲזַן

פרשתנו מתחילה כהמשך לענייני המשכן: מחצית השקל, מעשה הכיור וכנו, שמן המשחה, מעשה הקטורת, ההכרזה על בצלאל ואהליאב כאומני המשכן ואף נושא השבת נדרש בקשר למשכן, שאין מלאכת המשכן נעשית בשבת, ובמקום אחר מלמד המשכן על המלאכות האסורות בשבת. לאחר סדרה זו של נושאים משובבי נפש מגיע השבר שאין למעלה ממנו: חטא העגל הגורם להכרזה "וְעַתָּה הִנִּיחָה לִי וַיִּחַר אִפִּי בָּהֶם וְאָכְלָם" (שמ' לב:י). הבקשה כביכול "הניחה לי" נותנת מקום לתפילת משה ולהתערבותו, וכדרשת הפסוק בספרות חז"ל, כפי שהיא מובאת בפירוש רש"י שם: "הניחה לי" - עדיין לא שמענו שהתפלל משה עליהם, והוא אומר 'הניחה לי', אלא כאן פתח לו פתח והודיעו, שהדבר תלוי בו, שאם יתפלל עליהם לא יכלם". חילופי דברים אלה, עמידתו של משה למען עמו ותגובתו לחטא העגל מביאים לדו שיח מתמשך בין משה לקב"ה, ששיאו במעמד הצהרת י"ג מידות מפי הקב"ה. הגילוי העצום הזה מעבר לכל מה שבן אנוש יכול לצפות זוכה לתגובה נרגשת בתלמוד הבבלי:

ויעבר ה' על פניו ויקרא, אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם. ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה. אל רחום וחנון, אמר רב יהודה: ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם, שנאמר "הִנֵּה אֲנֹכִי פָרַח בְּרִית".¹

אכן, י"ג מידות נעשו מרכזן של תחינות, סליחות ותחנונים. ברוב המנהגים הן נאמרות בכל יום, חוץ מימים הנחשבים ימי מועד ושמחה, ובכל המנהגים הן נאמרות בסדרי הסליחות ובתפילות יום הכיפורים. השלד המרכזי של פיוטי הסליחות עומד על י"ג מידות ופסוקי רחמים. וכבר בראשיתו של הפיוט הקדום במאות השלישית והרביעית נכתבו פיוטי הקדמה לאמירת י"ג מידות ופסוקי רחמים. וכתב בראשיתו של הפיוט "אנשי אמונה אבדו", המתאר דמותם של צדיקים ראשונים העומדים בפרץ ו'דוחים את הגזרות' על פי דמותו של משה, העומד לפני ה' ומבקש על עמו וסופו שהוא זוכה להתגלות ולגילוי י"ג מידות של רחמים.

אֲנָשֵׁי אֱמוּנָה אֲבָדוּ	בָּאִים בְּכַח מַעֲשֵׂיהֶם
גְּבוּרִים לְעַמֵּד בְּפָרֶץ	דּוֹחִים אֶת הַגְּזֵרוֹת
הָיוּ לְנוֹ לְחֹמָה	וּלְמַחֲסֵה בַּיּוֹם זַעַם
זוֹעֲכִים אֶף בְּלֶחֶשׁם	חֲמָה עֲצָרוּ בְּשׁוֹעֵם
טָרָם קְרָאוּךְ עֲנִיָּהִם	יּוֹדְעִים לְעֵתוֹר וּלְרִצּוֹת
פָּאָב רַחֲמֶךָ לְמַעַנֵם	לֹא הִשִּׁיבוֹת פְּנֵיהֶם רִיקָם
מָרַב עֲוֹנֵינוּ אֲבָדְנוּם	נֶאֱסַפּוּ מִנּוּ בְּחֻטְאֵינוּ
סָעוּ הֵמָּה לְמִנוּחֹת	עֲזָבוּ אוֹתָנוּ לְאַנְחוֹת

* אפרים חזן הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לספרות עם ישראל ובמחלקה ללשון העברית, חבר האקדמיה ללשון העברית.
¹ ראש השנה, יז ע"ב.

צָמְתוּ מְשִׁיבֵי חַמָּה
רְאוּיִם לְרִצּוֹתֶיךָ אֶפְסו
תְּרוּפָה לֹא מְצָאנוּ
לְשַׁחֲרֶךָ, אֵל, בְּעֵת צְרוּתֵינוּ

פֶּסוּ גוֹדְרֵי גֶדֶר
קָמִים בְּפָרֶץ אֵין
שׁוּטְטֵנוּ בְּאַרְבַּע פְּנוֹת
שָׁכְנוּ אֵלֶיךָ בְּבִשְׁת פְּנֵינוּ

10

1. **אנשי אמונה:** הצדיקים הקדומים, שהיו נאמנים ומאמינים. **אברו:** נסתלקו מן העולם. **באים בכח מעשיהם:** תיאור של שבח לאנשי אמונה שמעשים טובים הרבה היו בידיהם, וכשהיו באים בתפילה, היו מבקשים מכוח זכות שהייתה בידיהם, מכוח אותם מעשים טובים. 2. **גבורים:** בעלי כוח, על דרך הכתוב: "גִּבְרֵי לַחַ עֲשֵׂי דְכָרוֹ" (תה' קג:כ). **לעמוד בפרץ:** כגיבור העומד במקום פריצת החומה ואינו מניח לשונא לחדור לעיר, על פי תה' קו:כג: "לוֹלֵי מִשָּׁה בְּחִירוֹ עֲמַד בְּפָרֶץ". והשווה יח' כב:ל, יג:ה. **דוחים:** מבטלים. **את הגזירות:** פורעניות שנגזרו על ישראל. 3. **לחומה:** הגנו עלינו כחומה המקיפה את העיר ומגינה על יושביה. **ולמחסה:** מקום לחסות בו. **ביום זעם:** ביום של צרה ופורענות. 4. **זועכים:** משככים ומשקטים, על פי איוב יז:א: "יָמֵי נְזָעְכוּ". **אף:** חרון אף. **בלחשם:** בתפילתם. **חמה עצרו בשועם:** חזר על העניין במילים שונות, כעס עצרו בשוועתם ובתפילתם. 5. **טרם קראוך עניתם:** זכותם הייתה כל כך גדולה שהם נענו עוד לפני שפתחו בתפילה, על דרך הכתוב ביש' סה:כד: "וְהִיָּה טָרְסֵי־קָרְאוּ וְאָנִי אֶעֱנֶה עוֹד הֵם מְדַבְּרִים וְאָנִי אֶשְׁמַע". **יודעים לעתור ולרצות:** יודעים לערוך תפילה כהלכה ולפייס. 6. **כאב:** המרחם על בניו. **רחמת למענם:** ריחמת בזכותם. **לא השיבות פניהם ריקם:** בקשתם נתמלאה. 7. **מרב... בחטאינו:** לא מתו אותם הצדיקים אלא בעוונותינו שלנו, שהם צדיקים גמורים היו, על דרך הכתוב ביש' נז:א: "הַצְּדִיק אֶבֶד וְאֵין אִישׁ שֵׁם עַל־לֵב וְאֶנְשֵׁי־חֶסֶד נֶאֱסָפִים בְּאֵין מִבֵּין פִּי־מִפְנֵי הָרָעָה נֶאֱסָף הַצְּדִיק". 8. **סעו:** נסעו. והוא מדרך לשון הפייטנים. **למנוחות:** שמקומם מזומן להם בגן עדן. **עזבו אותנו לאנחות:** לפי שאין מי שיתפלל בעדנו ויגן עלינו בצדקתו, על דרך המספד במסכת מועד קטן כה ע"ב: "בכו לאבלים – ולא לאבידה, שהיא למנוחה – ואנחנו לאנחה". 9. **פסו:** אפסו, אזלו. **יש כאן רמיזה ל"פסו אמונים"** (תה' יב:ב). **גודרי גדר:** המעמידים גדר להגן עלינו. והם "עומדים בפרץ", השווה צמד זה ביח' כב:ל: "איש גדר גדר ועמד בפרץ...". **צמתו:** כלו ונכרתו. **משיבי:** לשון שובה ונחת, היינו משקטים את החמה והכעס. 10. **קמים... אפסו:** שהרי נסתלקו בעוונותינו. 11. **שוטטנו:** לחפש מי שיתפלל בעדנו או מי שיגן עלינו. **תרופה:** דבר שיצילנו. 12. **שבנו אליך:** שהרי לא מצאנו תרופה אחרת. **בבושת פנינו:** לפי שאין בידינו כלום מצדקתם של ראשונים. **לשחרך:** להתפלל לפניך ולדרוש אותך. **בעת צרותינו:** צרות הגלות שאנו נתונים בהן.

סימנים רבים מעידים, כי הפיוט שלפנינו קדום הוא מאוד, מתקופתם של הפייטנים עלומי השם, אותם פייטנים ראשונים שאין אנו יודעים את שמם, ויש להניח שחיו במאות הראשונות שלאחר חורבן בית המקדש. מתוך קרבתם לחורבן הבית היה אבלם גדול ועז, ומצוקתם הייתה חלק ממציאות חייהם; ארץ ישראל ויושביה נותרו יתומים ומיותמים, מחמד העיניים לחרבות, וניטל טעם מן החיים. לפיכך, הכאב המובע בפיוט על מות הצדיקים, כאב של קרבה הוא, כאב ממשי על דברים שבמציאות. אנשי האמונה, ענקי הרוח והמעש, מוכרים היו לדובר בפיוט, והוא מתארם בצבעים חדים וברורים.

תכונה זו של ראיית המציאות כפי שהיא, תיאור המציאות עצמה ללא שימוש בנושאים הנטולים מן העבר הרחוק של סיפורי המקרא ושל אגדות חז"ל על סיפורים אלה, תכונה זו היא מתכונות היסוד של הפיוט הקדום מתקופת הפייטנים עלומי השם. ולמה נעלמו שמות פייטנים אלה? לפי שלא חתמו שמם בפיוטיהם, כדרך שעשו האחרונים. גם בפיוטנו זה לא נמצא חתימת שם, אלא שימוש באקרוסטיכון של הא"ב כסדרו. תכונת יסוד אחרת של פיוטי תקופה זו היא בהעדר החרוז: עדיין אין החרוז חשוב כל כך כדי לקבוע את השיר כולו על פיו. המשורר ריכז כוחו בשיר עצמו, ולא בקישוט חיצוני (שירים מודרניים "חוזרים" אל התקופה שלפני החרוז). החרוז באותיות ס-ע בשירנו "סעו המה למנוחות / עזבו אותנו לאנחות" הוא בבחינת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל. לאמור, לא מחוסר יכולת לא חרזו הפייטנים את שיריהם, אלא מחוסר הערכה לחרוז.

עוד מתכונות הפיוט של עלומי השם, שאין הוא נמנע מהעמדת תקבולת על פי דרך התקבולת המקראית, כגון: "היו לנו לחומה / ולמחסה ביום זעם", "זועכים אף בלחשם / חמה עצרו בשוועם" ועוד. יסוד הלשון באוצר-המילים של פיוטים אלה הוא של לשון המקרא עם ניצנים ראשונים של לשון הפיוט (כגון "סעו", "במפגיע" וכד'), ועם זה משתדל המשורר שלא לחקות את סגנון לשון המקרא, ועל כן אין, בדרך כלל, שימוש בו"ו ההיפוך ובצורות של עתיד מקוצר או עתיד מאורך וכדומה. המשורר עושה שימוש גם בסגנון הקרוב ללשון המשנה.

פועל יוצא של דרך זו בלשון הוא הימנעות המשורר משיבוץ פסוקי מקרא כלשונם. הוא רומז להרבה פסוקים במקרא, הוא משתמש פה ושם בלשונות קצרים מן המקרא, אך שיבוץ פסוק כלשונו (כפי שמצאנו בשירת ספרד) אין.

כפיוט זה אנו מבחינים בשני חלקים ברורים ביותר: החלק הראשון – לאחר ההכרזה על אבדן אנשי האמונה – מתאר את אנשי האמונה, את צדקתם ובעיקר את יכולת עמידתם בפרץ ואת כוחם בתפילה. כמעט כל טור מתאר את כוחם ומעשיהם. בחלק השני, מטור 7 ואילך, הפייטן מתאר את מותם והיעלמם של הצדיקים, ואת הנשאים אחריהם ללא מגן ומשען. חלק זה כולל את טורי האותיות מ-ת והוא קושר אותנו אל החלק הקודם בדרך החזרה. חזרה זו מבליטה את מה שאבד ונעלם. הפתיחה בתחילת שני החלקים מדגישה את האבידה "אנשי אמונה אבדו" – בחלק א, ו"מרב עווינו אבדנום" – בחלק ב.

והרי הלשונות המתארים את אנשי האמונה בחלק א ומספרים בשבח מעשיהם וחוזרים בחלק ב בתיאור חסרונם של אלה: בחלק א מסופר על אנשי האמונה אשר "באים בכח מעשיהם", הם המעשים הטובים והמצוות שבידיהם, וכנגדם בחלק ב – הנשאים "מרב עווינו" "בחטאינו", כלומר המעשים הטובים של הראשונים כנגד העוונות והחטאים של האחרונים. אז בימיהם, היו הראשונים "גבורים לעמוד בפרץ", והיום – "קמים בפרץ אין", אז – "חמה עצרו בשועם", והיום – "צמתו משיבי חמה". הראשונים "יודעים לעתור ולרצות", והיום – "ראוים לרצותך אפסו". ציור מעניין הוא ציור "החומה" שכבר הזכרנוהו. הראשונים "היו לנו לחומה" כחומה המגנה על העיר ועוצרת את האויב. והנה עם מותם – "פסו גודרי גדר". לא די שהחומה התמוטטה, אף גודרי גדר אין; אין מי שיעמיד מחיצה קטנה שתגן במשהו. את דמותם של הצדיקים הראשונים משרטט הפייטן הקדום על פי דמותו של משה העומד בתפילה למען עמו בעת שחטאו בעגל, והוא להם כחומה בצורה. את הקשר למשה רומז הפייטן בצירוף "לעמוד בפרץ" המתקשר לנאמר בתה' קו: כג: "לולי מִשֶׁה בְּחִירוֹ עָמַד בְּפֶרֶץ לְפָנָיו".

כפי שכבר ראינו, הציורים נפלאים בפשטותם, והשיר כולו סובב סביב הנושא העיקרי: אובדנם של צדיקים ראשונים. ואולם למרות התיאור הנרחב של צדקתם ושל הריקנות שנותרה בלעדיהם, לא זו מטרת הסליחה. המטרה מוצגת בטור האחרון: "שבנו אליך בבשת פנינו" – השיבה אל ה', והמסקנה שאין על מי להישען, אלא עליו. תרופה אחרת לא מצאנו. מכאן שהתיאור המפורט מאוד בא לעורר את הלב לתשובה ולהעמיד את האדם מול המציאות המחייבת אותו עצמו לעמוד בתפילה. גדולי הדור "סעו למנוחות", הם נחים בשלום על משכבם, "עזבו אותנו לאנחות". אנחנו נותרנו לבדנו עם הצרות ואין לנו אלא לפנות בעצמנו, בכוחותינו ובמעשינו הדלים, ולשחר את ה' בעת צרותינו.

כאמור, המשורר הקדום של פיוטים אלה אינו משבץ שיבוץ מלא של פסוקים, כפי שנעשה הדבר בשירת ספרד. אף-על-פי-כן הוא משלב ביטויים ולשונות מן המקרא ורומז לפסוקים האלה, וכמו כל שימוש במקורות קדומים, מהם שאינם בעלי משמעות מיוחדת לשיר, ומהם – התורמים תרומה רבת משמעות ומוסיפים ממד של עומק לשיר, בהביאם אליו את המטען הרב של תוכן ומשמעות של פסוקים במקורם המקראי. על דרך זו אנו מציעים לבדוק את הפסוקים הנרמזים בפיוטנו, כגון בטור 2 (ראו ביאורים). הפסוק המשתמע בשיר רומז אל תיאורם של המלאכים, והוא על דרך "ראשונים כמלאכים", ובטור 5 רמז לפסוק המבטיח תשובת ה' וקבלת התפילה עוד קודם הבקשה עצמה. אובדנם של הצדיקים בעוון הדור נרמז בפסוק המשתמע מטור 7, והמספד על מותם של החכמים ממסכת מועד קטן נרמז בלשון השיר בטור 8. כל אלה מקורות המביאים עמם את עצמם ואת הפסוקים הנלווים אליהם ומעשירים את השיר. יש שהשימוש בפסוקים אינו משמעותי מצד התוכן, אך תרומתו לעיצוב הלשוני של השיר היא תרומה חשובה. למשל: בטור 6 אנו קוראים "לא השיבות פניהם ריקם". ביטוי זה "השיב פניו ריקם" ודומיו משמשים הרבה בלשוננו, ומקורם בפיוט שלפנינו ששילב לצורך הביטוי שני פסוקים – פסוק אחד האומר "אַל-תִּשָּׁב אֶת-פְּנֵי" (מל"א, ב, כ, ודומה לו הפסוק הידוע מתה' קלב, י "אַל-תִּשָּׁב פְּנֵי מְשִׁיחֶךָ") ופסוק אחר "וְלֹא יִרְאֶה אֶת-פְּנֵי ה' רִיקָם" (דב' טז, טז), ונתקבל הביטוי "לא השיבות פניהם ריקם".